In-Nadur fil-Letteratura Nazzjonali Maltija

Ir-raba' parti
Daniel Meilak

Wiġi Vella

Kif kiteb huwa stess, Vella kien bin il-bdiewa. Twieled fl-irħajjel pittoresk ta' Santa Luċija fit-8 ta' Diċembru 1932. Meta kien tifel, kienu jibgħatuh ibigħ il-ħalib wara l-bibien bil-mogħża u kien jgħin fil-faċendi tad-dar. Mar fl-iskola tal-Gvern, kemm dik Elementari u anke dik Sekondarja. Studja wkoll fis-Seminarju tal-Qalb ta' Ġesù. Meta kien għadu l-iskola seħħet it-Tieni Gwerra Mondjali li ħarbtet mhux ftit il-ħajja tal-Maltin u l-Għawdxin. Imbagħad inxteħet fuq il-biedja u t-trobbija tal-annimali. Ta' 24 sena tilef id-dawl t'għajnejh, iżda huwa ried ikun eżempju ta' kif 'il-bniedem, ikun kif ikun, dejjem għandu kontribut x'jagħti lis-soċjetà.'[1] Kiteb għadd ta' leġġendi f'forma poetika li anke ppubblika f'kotba. Fost dawn insibu wħud li anke jirrigwardaw in-Nadur. Fl-ewwel ktieb tiegħu pereżempju għandu l-Leġġenda ta' Girgor Buttigieg u l-Ħmara. L-istorja hija familjari ħafna u allura nixtieq li hawn nieqaf fuq leġġenda oħra, anqas magħrufa speċjalment mal-ġenerazzjonijiet iż-żgħar tagħna.

Din hija 'L-Leġġenda ta' San Kurunatu,' li huwa kiteb fl-1995 u ppubblika fit-tieni ktieb tiegħu. Din fil-fatt hija poeżija li tinkludi fiha xi leġġendi żgħar u ħelwin dwar il-kon-patrun tan-Nadur. L-ewwel tibda biex tirrakkonta kif l-għadam ta' dan il-bniedem ġie bħala għotja għand Dun Salv Galea, kappillan tan-Nadur. Iżda dan iddeċieda li ma jżommux id-dar, imma jpoġġih il-knisja għall-qima tal-pubbliku minħabba din ir-raġuni:

X'ħin kien iqum filgħodu
jiftaħ il-knisja jmur
isib fuq l-għatba tagħha
l-għadam qaddis miġbur.

Imbagħad wara li jirrakkonta kif libbsuh u żejnuh, u anke bdew isemmu t-trabi għalih wara li ħatruh kon-patrun tal-parroċċa flimkien ma' San Pietru u San Pawl, Vella jintroduċi l-leġġenda ta' mara bidwija min-Nadur imlaqqma l-Malvija. Jingħad li din kellha xi raba' fuq ir-riħ ta' Daħlet Qorrot, sewwa sew fejn kien hemm blata magħrufa bħala tal-Aċċjomu. Din kienet tmur taħdem hemm flimkien ma' żewġha u waqt xogħolha kienet toqgħod titlob lil San Koronatu jkollu ħniena minnha. Darba wegħdet lil San Koronatu li mill-qoton li hija taħleġ, tgħaddilu qantar sħiħ jekk jaqlgħalha l-grazzja li talbet. U tassew qalgħet dak li talbet. Iżda ma riditx turi lil żewġha li se tagħti qantar qoton lil San Koronatu għax żgħur kien jisbel. U din il-wegħda nsietha. Għadda ż-żmien u darba waħda waqt li kienet hemm fl-għalqa ħasset bħal dell idur madwarha. U f'daqqa waħda dehrilha San Koronatu biex ifakkarha. Din bil-moħbi ta' żewġha qabdet qantar qoton u telqet bih lejn il-knisja tan-Nadur. Fir-remissa hi u żewġha kellhom ħdax-il qantar, li issa saru għaxra. Marret tistaqsi lil żewġha kemm kellhom ħalli tara jekk kienx jaf u hu weġibha li ħdax. Qaltlu 'għaxra'. Hu reġa' merieha. Qalbha għamlet tikk. Iżda qaltlu biex imur jgħoddhom u jara kemm isib. Dan mar jerġa' jgħoddhom u:

... b'għaġeb kbir tagħha
x'ħin żewġha ġie ħdejha
qalilha bil-ħlewwa
biex tmieri 'l għajnejha.

1 Wiġi Vella, *Il-Musa fil-Leġġendi Għawdxin.* Vol. II, (Masprint, Rabat Malta), il-qoxra ta' wara.

Ħdax hemm, rajthom issa,
m'għandekx għax tmerini
mur orqod u lili
bi kwieti ħallini.

Il-Malvija baqgħet mistgħaġba b'dan il-miraklu u Dun Salv Galea bil-flus li daħħal minn dak il-qantar qoton, għamel l-iskannell biex fih jitqiegħed il-korp ta' San Koronatu.

Minn hawn Vella jgħaddi għall-aħħar biċċa fejn jirrakkonta l-leġġenda ta' kif qassis darba mar ikeċċi xitan minn wieħed raġel u dan interċieda lil San Koronatu. L-indemonjat beda jgħajjat hekk waqt li jirreferi għal San Koronatu:

Le dak Filippu Ġakbu
m'intomx onesti miegħu
naf jien u qed ngħidilkom
fis-sewwa l-isem tiegħu.[2]

Poeti kontemporanji
Oliver Friggieri (1947 - 2020)

Ġgant fl-iżvilupp tal-ilsien Malti, tal-letteratura Nazzjonali Maltija, ħassieb u lettur fl-Università ta' Malta, il-Prof. Oliver Friggieri twieled il-Furjana fis-27 ta' Marzu tal-1947. Qatta' xi żmien jistudja biex isir saċerdot fis-Seminarju tal-Arċisqof, iżda aktar tard iddeċieda li din ma kinitx triqtu. Dan kien parti mir-raġuni għaliex il-ħsieb tiegħu huwa wieħed teistiku, fejn Alla u l-ispiritwal huma fundamentali. Ħadem u stinka biex l-ilsien Malti jiġi studjat u rikonoxxut. Kiteb għadd ta' xogħlijiet ta' natura letterarja wkoll, fosthom rumanzi u poeżiji. Xogħlijiet tiegħu huma tradotti f'diversi lingwi oħra. Fl-1988, meta l-parroċċa tan-Nadur kienet qed tiċċelebra t-triċentinarju mit-twaqqif tagħha li ġrat nhar it-28 t'April 1688, huwa kiteb poeżija fuq stedina tal-W.R. Mons. Salvu Muscat, Arċipriet tal-parroċċa u l-kumitat organizzattiv:

2 Ibid. 44-48.

L-Għanja tal-Għolja tan-Nadur
Tislima lil ulied ir-raħal tal-bieraħ u tal-lum

Jien l-għolja li għassist matul is-sekli
u smajt il-kelma tingħi tal-irjieħ,
ħassejt ix-xita tlanġas ma' ġenbejja,
għoxejt fis-sajf taħt sema nir sabiħ.

Jien waħdi rajt is-sikta tal-għelieqi
u waħdi rajt telgħin bil-mod id-djar,
ħabbejt mill-bogħod lill-bdiewa u lis-sajjieda,
lir-rgħajja, u għadni nħobb bħal dakinhar.

Madwari, bħalma tagħmel omm b'uliedha,
ma' qalbi bla ma xjaħt matul iż-żmien.
ħaddant l-inħawi jħaddru, iżda fuq kollox
tgħaxxaqt bis-seħer bikri tal-widien.

Jien naf kif kien il-bidu qisu lbieraħ,
niftakar kulma ġara sa dal-jum,
jien għadni hawn, u hawn se nibqa' nsebbaħ
bħal warda li max-xemx f'kull għodwa tqum.

Jien nagħraf sewwa wċuħ missirijietkom,
niftakar fi drawwiethom li m'għadhomx,
u noħlom l-ewwel ħolm li ħolmu huma,
u nfakkarhomlkom biex ma tinsewhomx.

Jien nishar fuq qabarhom biex fit-telqa
ta' ngħashom ma jaqbadhom qatt id-diq;
jien nibgħat it-tislija tagħkom lilhom
għax naf il-qalb tal-iltiema, naf x'tixtieq.

Għax huma bnew din l-art li taħdmu intom,
għax huma ħabbu l-bhejjem u s-sisien,
għax huma nisġu wirt bl-għaraq ta' ġbinhom,
għax huma, huma biss l-eroj taż-żmien.

Jien bħalkom illum ħlomt ħolma sabiħa,
il-ħolma ta' min stenna jum bħal dan,
u miegħi Wied Binġemma, is-Sibti, ir-Ramla,
Qusbejja, Daħlet Qorrot u r-Riħan.

Ilkoll refgħu għal-lum l-għanja t'għomorhom,
ilkoll iħarsu lura b'hena ġdid,
ilkoll jifirħu magħkom li tellajtu,
dar-raħal b'dirgħajn sħaħ daqs il-ħadid.

Il-baħar ta' San Blas ilissen kelma
li tifhem biss ir-ruħ li żżomm is-skiet,
jistieden lir-riġlejn jinżlu fir-ramel,
iħannen għall-mistrieħ bħal omm 'l ulied.

Ferħan illum il-qamħ, ferħan il-qoton,
ferħan min stenna r-rizq tiela' mill-art,
ferħan ix-xgħir, kburi l-kemmun, u jiena
kburija wkoll għax dejjem b'hekk tkabbart.

Għassistkom minn dan l-għoli, iżda fuqi
għassew bla raqdu żewġ mexxejja kbar,
u raw lil nieskom jikbru, jaħdmu, jmorru,
u raw 'l uliedhom, lilkom, kulma sar.

Jien naf: ferħan San Pawl li rbattu ismu
ma' sieħbu li sar sies isħeħ mill-blat,
ferħan San Pietru li rbattuh ma' mgħallem
li bħalu d-dinja s'issa ftit qatt rat.

Id-dawl tal-jum jifthilkom il-mogħdija,
id-dawl li jinfed dritt sa ġewwa l-qlub,
id-dawl li ma jinħliex bħall-istaġuni,
id-dawl, id-dawl li xegħel darba l-Mislub.

Beriktkom jien li ġbartkom taħt dirgħajja,
berkukom l-art, il-frott u l-ilma bnin,
berkukom Pietru u Pawlu li mħabbitkom
biddlithom bħallikieku Nadurin.

Tinsewx il-bidu mbiegħed ta' ġrajjietkom
tinsewx kemm fraħtu u bkejtu tul is-snin,
tinsewx din l-art kif telgħet ġebla ġebla,
tinsewx biex tibqgħu dejjem magħqudin,

għax l-għaqda l-ġmiel ta' lbieraħ isir isbaħ,
u kulma bnejtu ma jistax jinħatt,
għax bl-għaqda Pietru u Pawlu jibqgħu fostkom
u n-nar li tawkom ma jintfielkom qatt.

Din l-għanja li trabbietli ġewwa qalbi,
kif jinbet fl-oqsma tagħkom l-ifjen fjur,
din l-għanja li nitlobkom tgħannu miegħi,
la tinsewhiex: jien l-Għolja Ta' Nadur.[1]

Il-poeżija hija mqassma fuq tmintax-il strofa kwartina, bit-tieni vers jirrima mar-raba'. Hawn in-Nadur huwa rappreżentat bħala xi ħaġa fissa li ma tinbidilx. B'hekk l-istess Nadur li ra lil missirijietna jitwieldu, jgħixu, bi drawwtiehom u twemminhom. Hekk, anke jekk il-bniedem jinbidel, in-Nadur jibqa' punt fiss ta' referenza u kontinwità. Jara u jiftakar. Għalih iż-żmien ma jgħaddix, kważi kważi mhux milqut minnu u jinsab fl-eternità. Kien hemm minn qabel, għadu hemm u jibqa' hemm, anke jekk kulma fih - inkluż il-bniedem bil-modi ta' ħajja tiegħu - jinbidlu minn żmien għal żmien. Iżda l-ħolm u l-aspirazzjonijiet tan-Nadurin, dawk in-Nadur jibqa' jfakkarhomlna ħalli ma ninsewhomx bħallikieku n-Nadur huwa l-intermedjarju bejn il-ġenerazzjonijiet passati (missirijietna) u l-ġenerazzjonijiet tal-lum. In-Nadur hawnhekk jieħu wkoll l-irwol ta' missier jew għalliem li jwissi lil uliedu li jkun gwaj jekk jinsew minn fejn ġejjin u ma jgħożżux dak li wirtu.

Jispikka wkoll l-element li għalih in-Nadur kien magħruf mas-sekli: dak ta' għassies fuq Għawdex u fuq il-fliegu. Dan filwaqt li hu stess huwa mgħasses miż-żewġ 'mexxejja', Pietru u Pawlu. Pietru u Pawlu saru meqjusin bħallikieku kienu Nadurin huma wkoll. L-għanja ta' Friggieri tispiċċa b'messaġġ għall-għaqda fost in-Nadurin, l-istess għaqda bejn Pietru u Pawlu għandha ssaltan bejn kull Naduri.

1 luminaria

Daniel Massa (1937 -)

Poeta kurrenti ieħor huwa Daniel Massa li fuq in-Nadur kiteb poeżija li titratta kollha kemm hi dwar il-port ta' Daħlet Qorrot. Imwieled fl-1937 u kien Professur tal-Letteratura Maltija fl-Univeristà ta' Malta. Huwa awtur ta' diversi xogħlijiet ta' studji kritiċi u poeta modern li l-istil tiegħu imur 'l hemm minn dak romantiku li kien baqa' jirrenja f'Malta sas-sittinijiet tas-seklu għoxrin. It-tema tal-baħar hija karatteristika li tiddistingwih. Dan jidher ukoll f''Daħlet Qorrot.'

Din il-poeżija ma hi xejn bħal dawk li tkellimna dwarhom qabel. Hija poeżija li tmiss tal-eżistenzjaliżmu u l-kontenut tagħha jitlob studju psikoloġiku. Hija titkellem dwar tfajla li f'dak il-mewġ ta' Daħlet Qorrot tilmaħ storja li għadha ma ġratx, ta' 'nawfraġju li għad ma seħħx, ta' 'kannizzati li s-sajjieda ma telqux', ta' 'xbieki li għad ma nkalawx', iżda dan kollu xorta jimpatta fuqha, bħallikieku ż-żmien ma jeżistix: ma teżisti l-ebda forma ta' passat u preżent, għax hi qed tħosshom it-tnejn qed iseħħu f'daqqa waħda.

L-impatt ta' dan kollu huwa wieħed vjolenti, drammatiku u grottesk: 'xewka ta' traġna nifdet laħamha / diehes qed ifieq għadu jnixxi,' 'ilsienha bebbuxu / iżellaq fidda ma' nejba mħassra / mgħarrqa demm u bżieq u ilma fit-toqob ta' ħniekha,'. Iżda f'dan kollu hi qed tgħix f'santwarju li hu l-baħar 'ifawwar qarnit u arzell,' u li iżda xi kultant ikun imqalleb, tistenna skuna li għadha ma nbnietx, li tinkalja f'nawfraġju li għadu ma seħħx, u li jsalvaha u jagħtiha l-imħabba li hi tant qed tfittex. Il-baħri salpa jumejn qabel l-għaxra ta' Frar u hi issa kienet xjaħet iżda baqgħet tiftakar għax minn dakinhar 'l hawn il-baħar qed ifawwar bil-gandoffli, voparella u arzell, iħabbrilha sa fl-aħħar il-fidwa.[2]

2 Daniel Massa, 'Daħlet Qorrot,' f'*Il-Malti*, Ħarġa Letterarja LXXXIX, 2016, 30-32.

Joseph M. Attard (1946 -)

Għawdxi, u ta kontribut siewi fl-edukazzjoni kif ukoll fl-iżvilupp soċjali u kulturali ta' Għawdex. Imwieled f'Victoria, Għawdex nhar l-1 ta' Jannar 1946, fejn għadu jgħix sal-lum. Fost il-ħafna poeżiji tiegħu, għandu wkoll uħud li jirrigwardjaw lin-Nadur. Hawn se nitkellem fuq waħda li huwa kiteb fl-2015 meta n-Nadur kien qed ifakkar tliet okkażjonijiet: iċ-ċentinarju mill-Inawgurazzjoni tal-koppla tal-Bażilika kif ukoll ta' meta sar ir-relikwarju ta' San Pietru u San Pawl l-mitejn sena minn meta saret il-qanpiena l-kbira. Attard ifaħħar lill-protagonisti, fosthom lill 'ħabrieki' isqof Giovanni Maria Camilleri OSB li bierek u inawgura l-koppla l-ġdida, lil Rosaria Agius li ħallset ir-relikwarju, lil Lazzaro Pisani li pitter il-flieli tal-koppla u lill-Arċipriet Dun Martin li kien il-mexxej wara dan il-proġett kollu. Iċ-ċentru ta' dan kollu jibqgħu l-glorjużi appostli San Pietru u San Pawl:

Dawn it-tnejn spiċċaw biex ċarċru
demmhom għall-Kristu l-Mulej –
riedu biss 'l Imgħallem jixbhu
le ma qagħdu jaraw x'ġej!

Jiena ċert li taħt il-ħarsa
ta' daż-żewġ martri bikrin
fin-Nadur tissokkta l-paċi
għas-snin kollha li ġejjin!

Carmela Attard (1948 -)

Bint in-Nadur. Minkejja li isimha bħala poeta ma hux meqjus mal-poeti l-aktar influwenti fil-pajjiż, iżda fil-qasam lokali ta' Għawdex u speċjalment dak tan-Nadur ix-xogħlijiet, speċjalment il-poeżiji, tagħha kellhom impatt. Min jaf kemm nies kienu mfarrġa mill-kliem li hija kitbitilhom waqt li kienu jibku l-mewt ta' xi ħadd għażiż għalihom, jew żiedet mal-ferħ u s-sollennità ta' xi festa, anniversarju,

magħmudija, tieġ, preċett, jew Griżma tal-Isqof. Tat kontribut siewi f'dan il-qasam, iżda hija wkoll membru tas-Soċjetà tad-Duttrina Nisranija, magħrufa aħjar bħala l-MUSEUM. Tat u għadha tagħti l-kontribut tagħha fil-liturġija fi knejjes fosthom dik tan-Nadur permezz tad-daqq tal-pjanu, iżda hija taf ukoll iddoqq il-Piano Accordian u l-vjolin. Fl-okkażjoni ta' għeluq il-ħamsin sena tagħha fl-1998, ħutha ddeċidew li jippubblikaw ix-xogħlijiet tagħha li kienet kitbet sa dakinhar f'*Karmena Iktibli Poeżija*. Linja konsistenti fil-vrus tagħha hija dik nisranija u dan joħroġ mit-trobbija nisranija li kellha u l-fidi li tħaddan b'ċerta devozzjoni. Minbarra dan, ma jonqsux ir-referenzi għall-okkażjonijiet li għalihom kitbet il-poeżiji. Hawn se nsemmi biss ftit vrus li jolqtu b'mod ġenerali lin-Nadur.

Fil-poeżija tagħha 'Lil San Pietru u San Pawl F'Jum il-Festa Waqt il-Ħruġ tal-Istatwa', Attard tressaq att ta' mħabba lil dawn iż-żewġ Appostli:

San Pietru u San Pawl
aħna lilkom inħobbukom
mill-Bażilika intom ħerġin
biex tberkuna nitolbukom.[3]

Żgur li l-ħruġ tal-vara min-niċċa fil-bidu tal-festa jqanqal f'ħafna Nadurin element qawwi ta' devozzjoni, ferħ u patrijottiżmu. Fil-meditazzjoni tagħha quddiem l-istatwa devota u artistika tal-Appostli meta għalqet mitt sena, hija tikteb:

Quddiem din l-istatwa
b'ferħ f'qalbna nkantaw
li tul dawn il-mitt sena
vera qima ngħataw.[4]

Il-knisja ma tolqotx lil Carmela biss għas-sbuħija artistika tagħha, imma fuq kollox għaliex fiha hemm il-preżenza tal-Ewkarstija u jiġu ċċelebrati s-sagramenti. Dan l-element joħroġ fil-poeżija 'Fil-knisja tagħna.'[5] Dan huwa dak li tħoss meta mit-tieqa tad-dar tara l-koppla maestuża:

Minn ġot-tieqa ta' darna
nara l-koppla sabieħa
u talba llissen f'qalbi
biex il-fidi tagħna tibqa' sħiħa.[6]

Carmela hija waħda minn dawk li tħobb lin-Nadur u lil San Pietru u San Pawl u San Koronatu b'imħabba u devozzjni ġenwina u fettxet li tagħti kontribut fis-skiet bħalma huwa dan il-*corpus* ta' versi li kitbet matul ħajjitha u għas-sehem li tat u għadha tagħti fil-liturġija permezz tal-mużika u fis-Soċjetà tal-MUSEUM. Huwa mill-aktar xieraq li kieku n-Nadur jirrikonoxxi dan il-kontribut billi jinvestiha bl-unur ta' Ġieħ in-Nadur.

Matul is-seklu dsatax kienu bosta dawn il-persuni, awturi, poeti u rumanziera li rreferaw għan-Nadur, jew anke kitbu xogħlijiet sħaħ li jitkellmu dwar dan il-lok, b'dak kollu li jinsab ġewwa fih. Il-letteratura hija mod mill-aktar indikattiv u rappreżentattiv tal-qagħda psikoloġika tal-komunità li minnha hija tintiseġ, iżda hija wkoll aġent ta' bidla li taħdem fuq is-sub-konxju u l-konxju tal-mentalità kollettiva. Huwa ta' min jinkoraġġi kull kitba u studju li jitratta l-letteratura, għax hija tifforma lill-poplu li jinteraġixxi magħha.

Errata corrige għat-tielet parti ta' dan l-artiklu li dehret fil-ħarġa Luminaria li għaddiet:

Il-frażi 'Il-ħolqien jitbissem' ġiet magħżula wara riċerka minn Mary Portelli li ddisinjat u ħadmet ukoll il-mużajk li llum jinsab imwaħħal mal-faċċata tal-Kunsill Lokali tan-Nadur.

---

3 *Karmena Iktibli Poeżija*, (Nadur, 1998), 175.

4 Ibid., 178.
5 Ibid., 179.
6 Ibid., 180.